

KİTAP TANITIMI

**FEROZE A. K. YASAMEE, ABDÜLHAMİD'İN DIŞ
POLİTİKASI DÜVEL-İ MUAZZAMA KARŞISINDA
OSMANLI**, Çeviren: Yusuf Selman İnanç, Hazırlayan: Adem
Koçal, Kronik Kitap Yayınları, İstanbul 2018, 373 sayfa,
ISBN:978-605-2430-34-1

Mustafa ÇELEBİ⁴⁰¹

"Abdülhamid'in Dış Politikası Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı" başlıklı kitap, 1876-1909 yılları arasında saltanat süren Sultan II. Abdülhamid'in iktidarının sadece ilk on senesini kapsamaktadır. Feroze A. K. Yasamee'nin Londra Üniversitesi'nde, C.J. Heywood'un danışmanlığında tamamlamış olduğu doktora tezinin olan orijinal ismi *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers* olarak geçmekte olup ilk defa 1996 yılında yayınlanmıştır. İngilizce'den Türkçe'ye ilk kez Yusuf Selman İnanç tarafından çevrilip 2018 yılında Kronik Kitap Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Eser 17 bölümlük düzenlenmiş olup sırasıyla; takdim, Türkçe baskıya önsöz, konu başlıkları, sonuç, kaynakça ve dizinden oluşmaktadır.

Eserin yazılmasındaki amaç XVIII. ve XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri ve ekonomik olarak Avrupa Devletlerinin gerisinde kalması ile birlikte ortaya koymuş olduğu hayatta kalma mücadelesinde Düvel-i Muazzama olarak adlandırılan büyük devletlere karşı Sultan Abdülhamid'in dış politikadaki siyasi manevraları ele alınmıştır. Eser çoğunlukla Türk kaynaklarından destek alınmakla birlikte yabancı kaynaklar üzerinden hazırlanmış olduğu için meydana gelen olayların arkasında yatan sır perdelerinin aralanması daha kolay olmuştur. Osmanlı Devletinin hayatta kalması meselesi, kısa bir zaman içinde Asya ve Afrika'nın büyük bir kısmı ile bizzat Avrupa kıtasını kapsayacak olan küreselleşen uluslararası sistemde söz sahibi Avrupalı büyük güçlerin iyi niyetine kalmıştı. Tam da bu iyi niyetin terk edildiği sırada tahta çıkan II. Abdülhamid, 1877 yılında Rusya ile yapılan savaşın ve 1878 senesinde imzalanan Berlin Anlaşması'nın müsebbibi olduğu bir dış felaket ile karşı

⁴⁰¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, celebimustafa59@gmail.com

karşıya kalmıştır. Artık vazifesi bu felaketin neticeleriyle (toprak, nüfus ve itibar kaybı ve İmparatorluğun elde kalanına yönelik tehditler) başa çıkmak için çabalamaktı (s. 12). Bu eserde yazar, II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla birlikte karşı karşıya kaldığı dış sorunlar karşısında nasıl hareket etmiş olduğu, dış politikada hangi dengeleri ön planda tutmaya çalıştığını okuyucuya ayrıntılı bir şekilde anlatmaya çalışmıştır.

Çalışmanın ilk bölümü “Osmanlı İmparatorluğunun Çözülüşü” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin çözülüşündeki etkenleri tek bir nedene bağlamayarak dâhili ve harici sebepler üzerinde durulmuştur. Bunlar; imparatorluğun içerisinde meydana gelen iç isyanlar, sınai ve bilimsel devrimlerden geri kalmışlık, “klasikleşmiş” olan askeri ve idari sistemlerde aksamalar olarak belirtilmiştir. Ayrıca imparatorluğun coğrafi konumu ve düşmanların çokluğu çözülüşte etkin bir rol oynamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti kaçınılmaz olarak tüm Avrupa güçleri ile ilişki içerisindeydi. Osmanlı Devleti homojen bir yapıya sahip değildi. Tebaası içerisinde birçok etnik gruplar bulunmaktaydı. Bu durum da kendisine karşı dış müdahaleyi kolaylaştırmaktaydı. Büyük Doğu Buhranı'nın yaşandığı dönemde (1875-1878) Rusya'nın, Slav ve Ortodoks hamiliğini üstelenmesiyle Balkanlarda meydana gelen isyan hareketleri ve 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı sonrasında önce Ayastefanos ardından Berlin Anlaşmasına giden süreç bu bölümde oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünün başlığı “II. Abdülhamid ve Devlet İdaresi”dir. Bu bölümde, Abdülhamid'in kişiliği, karakter yapısı ile devlet yönetiminde nasıl bir yol izlediğinden bahsedilmiştir. Yazar, II. Abdülhamid için en göze çarpan ve eziyet verici politikalar ortaya çıkartabilen özelliğinin dehşet verici boyutlardaki güvensizliği ve şüpheciliği olduğunu aktarır. Bu durumun Abdülhamid açısından devlet yönetimindeki tesirlerine yer verilmiştir

Çalışmanın üçüncü bölümü “II. Abdülhamid ve Dış Politika” ya ayrılmıştır. Bölümde, II. Abdülhamid'in dış politikasının esasında, Osmanlı'nın hayatta kalmasını sağlayacak olan yeniden düzenleme ve yeniden doğuş yer alır. Yeniden doğuşun tamamlanabilmesi için hayatiyet arz eden dışarıdaki barış ve güvenliği sağlamayı nihai hedef olarak belirlenmesi ve buna uygun hareket edilmesi konusunda nasıl bir politikaya izlenmesi gerekliliğine yer verilmiştir. Yazar, II. Abdülhamid'in böyle bir politika izlemek zorunda kalmasının sebebinin Osmanlı Devleti'nin Düvel-i Muazzama karşısındaki çaresizliği ile açıklamıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümü “Ayastefanos, Berlin ve Kıbrıs Anlaşmaları”na ayrılmıştır. Bu bölümde, Osmanlı'nın Rusya ile yaptığı

savaşın felaket ile neticelenmesinin ardından imzalanan Ayastefanos anlaşması ile birlikte büyük toprak kayıplarına sebebiyet vermesinin yanı sıra, mağlubiyetin Osmanlı devletine siyasi, askeri ve ekonomik olarak Düvel-i Muazzama ile kurduğu ilişkilerde yarattığı etki konusunda geniş bir değerlendirme yapılmıştır. Aynı zamanda konuların daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla, bu meselelerle ilgili ayrıntılı bilgilendirmelere de yer verilmiştir. Berlin Anlaşması ile Osmanlı Devleti Balkanlar'daki topraklarını bir nebze olsun koruyabilmiş olsa da, bu antlaşma Sultan'ın bağımsızlığına ve egemenliğine hanel getirici birçok kısıtlayıcı maddelerler içermekteydi. Batıdaki ve Ermenilerin yaşadığı Anadolu'daki bölgelerde Ayastefanos'un dayattığı reformlar kabul edilmiştir. Tek fark kararın arkasında sadece Rusya'nın değil tüm Düvel-i Muazzama'nın olmasıydı.(s. 90-91)

Çalışmanın beşinci bölümü "Almanya ile Yakınlaşma" ya hasredilmiştir. Bu bölümde Berlin Anlaşması sonrasında Osmanlı Devleti'nin hem doğuda hem de batıda yaşadığı sorunlara karşı aramış olduğu çıkış yollarınıbulmak amacıyla Avrupa devletleri ile çıkarları dışında dahi olsa zorunlu yakınlık kurmasından bahsedilmiştir.

II. Abdülhamid'in, İngiltere'ye güveni kalmamış, Rusya'yı askeri bakımından büyük bir tehdit olarak görmektedir. Ayrıca ülke için ihtiyaç duyulan teknolojik ve mali kaynaklar Avrupa'dan temin edilmek zorundaydı. Abdülhamid, yeni bir düzen oluşturmanın gerekliliğine inanıyor bunu da Almanya ile birlikte yürütmek istiyordu. Yazar oluşturulmak istenen bu düzenin nasıl şekillendiğini oldukça ayrıntılı bir şekilde belirttiği gibi, 1880-1882 yılları aralığında Bismarck'ın etkinliğinden de bahsetmiştir.

Çalışmanın altıncı bölümü "Mısır Krizi (Eylül 1881- Eylül 1882)"ne ayrılmıştır. Bu bölümde ilk olarak Mısır'ın içtimai ve siyasi durumu hakkında bilgi verilmiştir. Savaşlar sebebiyle eyaletin sosyo-iktisadi düzeni tamamen bozulmuş, mülki ve idari yapı ise felç olmuştu. Mısır Hidivi Tefvik'in, Fransız ve İngiliz şirketlerinden almış olduğu borçları ödeyememesi de bu bozuk düzenin üzerine eklenince İngiltere ve Fransa tarafından Mısır işgal edilmiştir. Yazar yaşanan bu olumsuzlukların II. Abdülhamid tarafından nasıl karşılandığını, yaşanan siyasi çıkmazlardan kurtulabilmek amacıyla II. Abdülhamid'in dış politikada hangi dengeleri ön planda tutmaya çalıştığını ayrıntılı bir şekilde anlatmaya çalışmıştır. Dengeler sağlanarak statüko korunmak istense de, İngiltere Mısır'ı işgal etmiş, Abdülhamid ise hiçbir şey yapamamıştır.

Çalışmanın yedinci bölümü "Rusya ile Gerginliğin Azaltılması (Eylül 1882- Eylül 1884)" hakkındadır. Bu bölümde İngilizlerin Mısır'ı işgalinin ardından Osmanlı ve Rusya arasında yapılan savaş sonrası ikili ilişkilerin

düzeltilmesi konu edilmiştir. Rusya her ne kadar uzun yıllar devlet politikası haline getirmiş olduğu sıcak denizlere inme isteğinden vazgeçmemiş olsa da bu iki devlet Balkanlarda ve Kafkasya'da statükonun korunması için aralarındaki diyalogun devam etmesi gerektiğinin farkındaydı. Selefleri gibi Abdülhamid de tüm dış güçlere aynı anda karşı koyamayacağını farkındaydı ve bu nedenle her birinin güç ve kapasitesini tahlil ederek aralarındaki anlaşmazlıklardan istifade etmek istedi. Sultan yapılabilecek en iyi işi yaparak düşmanını seçebilmişti. İngiltere ve Rusya arasından Sultan Rusya'yı daha büyük düşman olarak seçmişti. Rusya'nın aksine İngiltere, imparatorluğu askeri olarak, en azından doğrudan tehdit edemezdi ve siyasi tedbirlerle engellenebilirdi. Kısacası İngiltere, Rusya'ya göre daha güvenli bir düşmandı.

Çalışmanın sekizinci bölümü "Sudan (Eylül 1883-Ekim 1884)" hasredilmiştir. Bu bölümde Mısır'ın hala İngilizler tarafından işgal altında bulunuyor olmasından kaynaklanan sorunlardan bahsedilmiştir. Sorunlara çözüm bulmak amacıyla bazı arayışlar olsa da Sudan'da patlak veren Mehdi İsyanı bu durumu engellemiştir. Abdülhamid Sudan'a müdahale etmeyi reddetmekteydi. Bunun nedeni ise Sudan'daki Hidiv'in yanlış siyasetinin, İngiliz işgalinin ve aynı zamanda Mısır krizinin bir neticesi olduğunu düşünmesiydi. Abdülhamid bu sorunun çözümünü zamana bırakmıştı.

Çalışmanın dokuzuncu bölümü "Hasan Fehmi Paşa'nın 'Fevkalade Sefirlik' Görevi (Aralık 1884-Mart 1885)" başlığını taşımaktadır. 1884 yılında Orta Asya'da Rusya ve İngiltere'nin mücadeleye girişmesi aralarında savaşın başlayacağı iddialarını kuvvetlendirdi. Buradaki asıl soru Sultan'ın boğazlar konusunda ne yapacağıydı. İngiltere, boğazlar konusunda Mısır'ı tamamen hâkimiyeti altına almakla tehdit edebilirdi. Birçok soru işareti içerisinde kararsızlığın hüküm sürdüğü bir anda Abdülhamid kimsenin beklemediği bir çıkış yaptı ve Mısır krizini reformlar ve İngiltere'nin çekilme tarihi de dâhil olmak üzere kapsamlı bir şekilde değerlendirmek için Londra'ya özel bir elçi göndereceğini bildirdi. Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın "Fevkalade Sefir" sıfatıyla Londra'ya gönderilmesine rağmen tarafların karşılıklı olarak anlaşmaya yanaşmaması ve Mısır sorununda bir çözüme varılamayışı bu bölümde ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.

Çalışmanın onuncu bölümü "Penched Krizi"ne ayrılmıştır. 1885 Mart ayının sonuna doğru Afgan krizi patlak vermiştir. Rusya'nın 30 Mart tarihinde Pencdeh'i işgal etmesiyle bu durum uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Rusya ve İngiltere burada da karşı karşıya gelmiştir. Osmanlı Devleti'ne yine bir tarafı seçmesi için baskı yapılmaktaydı. II. Abdülhamid'in ise keskinlikle tarafsız kalmak ve Boğazları kapalı tutmak

haricinde başka bir politika izleyeceğine dair herhangi bir delil bulunmamaktadır (s. 180). Savaş ihtimalinin olduğu bu durum içerisinde İngiliz hükümeti politik olarak Osmanlı Devletini yanına çekebilmek amacıyla yine Mısır kozunu ortaya atmış olsa da bir sonuç elde edememiştir. Granville'de yapılan görüşmeler sonuçsuz kalmış ve Fehmi Paşa 9 Mayıs'ta Londra'dan ayrılmıştı. Bu süre zarfında savaş ihtimali tedricen kaybolur 1 Mayıs günü İngiliz ve Rus hükümetleri Pencdeh krizini uluslararası hakem yoluyla halletmek istemişler ve sonraki görüşmelerde meselenin çözümünü ortak sınır komisyonuna havale etmeyi kararlaştırmışlardır. Sultan'ın Boğazlar üzerinde hâkimiyet kurulmasını engellemesi ve bağımsızlığından ödün vermemesi yazarın belirttiği üzere büyük ve önemli bir başarıdır. Ayrıca İngiliz hükümeti Osmanlı Devleti üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışsa da iç meseleleri ile meşgul olduğundan dolayı bunu gerçekleştirememiştir.

Çalışmanın on birinci bölümü "Drummond Wolff Misyonu(Temmuz-Ekim 1885)" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Mısır'ın işgali konusunda İngiltere ve Osmanlı devleti arasında yürütülen diplomasi faaliyetleri açık bir şekilde anlatılır. Lord Salisbury'nin İngiltere'de yeniden iktidara gelmesiyle İngiltere, Osmanlı'ya yönelik politikasında değişikliğe gitmiştir. II. Abdülhamid'in Pencdeh krizinde Boğazlar üzerinde almış olduğu tavır ve Avrupa devletlerinin İngiltere'ye karşı birlikte hareket etmiş olmaları Salisbury açısından tekrar ilişkilerin kuvvetlendirilmesi gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Salisbury, Osmanlı'nın, Mısır konusunda hassaslığının farkındaydı bunun için Wolff'u görevlendirdi. Öte yandan, hiçbir surette İngilizlere güvenmeyen Abdülhamid, onların her an hilafete karşı Arap kozunu ileri sürebileceklerinden endişe ediyordu.

Çalışmanın on ikinci bölümü "Doğu Rumeli Krizi (Eylül-Aralık 1885)" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Bulgar isyancıların Osmanlı'ya bağlı özerk Doğu Rumeli bölgesinin başkenti Filibe'de yapmış oldukları darbe anlatılmıştır (s. 201). Darbe karşısında II. Abdülhamid'in yürüttüğü siyasi ve askerî politika, bu politikanın aktörleri ve bu aktörlerin görüşleri ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Doğu Rumeli'de meydana gelen bu krizin arka planında İngiliz-Rus çekişmesi yatmaktaydı. Abdülhamid bu iki gücün arasında kendi dengelerini korumaya çalışmış ve bağımsızlığına müdahalede bulunulmasını engellemek için büyük çaba sarf etmiştir.

Çalışmanın on üçüncü bölüm "Doğu Rumeli Krizi Çözümü (Aralık 1885-Haziran 1886)" başlığını taşımaktadır. Bölümde krizin çözümüne yönelik diplomatik faaliyetlerden bahsedilmektedir. II. Abdülhamid bir taraftan ülkesi içinde reformlar yürütmeye çalışırken diğer yandan Balkanlar'da herhangi bir şekilde askerî müdahaleye girişmek istememektedir. Balkanlar patlamaya hazır bomba gibiydi, Sırbistan ve Bulgaristan teknik

olarak savaş halindeydiler ve ordularını kışlalara çekmeyi reddediyorlardı. Osmanlı devlet ricali ise Balkan politikası ile ilgili yapılan tartışmalarda farklı yaklaşım ve öneriler ortaya koymaktaydı. Şakir Paşa, Osmanlı'nın güvenliğini sağlayabilmesi için dış politikasını değiştirmesi gerektiğini savunuyor ve Rusya ile ittifak kurulmasını tavsiye ediyordu. Bab-ı Ali ise konferans çağrısında bulunarak bu sorunun masada karara bağlanması için uğraşmaktadır.

Çalışmanın on dördüncü bölümünün başlığı “Batum, Boğazlar ve Mısır (Haziran-Aralık 1886)” adını taşımaktadır. Bu bölümde Abdülhamid'in Bulgar meselesinde İngiltere'ye karşı yaşadığı hayal kırıklığının etkisi ile Rusya'nın güvenini yeniden kazanmak için harekete geçtiği görülmektedir. Bu süre zarfında Osmanlı'nın hem Kafkasya'da hem de Mısır'da iki büyük güce karşı siyasi olarak aradığı desteği bulamaması ve bu güçlerin ortaya koyduğu şartları kendisi açısından en az zararlarla atlatmaya çalıştığını görülmektedir. Rusya'nın Berlin Anlaşmasında kabul ettiği Batum'da asker bulundurmasını yasaklayan 59.maddeyi tek taraflı olarak feshettiğini duyuran Rusya'ya karşı Osmanlı diplomatik bir kınamadan başka harekette bulunamamıştır. Osmanlı aynı dönemde Mısır meselesi üzerinden İngiltere'nin baskısını hissetmekteydi. İngiltere, Mısır'ın işgalinden vazgeçmediği gibi Osmanlı Devleti ile Rusya'ya karşı bir ittifak anlaşması da imzalamak istiyordu. İngiltere, Mısır'dan çekilme tarihi hariç krizle ilgili tüm meseleleri görüşmeye hazır olduğunu belirtse de, Abdülhamid herhangi bir yeni görüşmenin ancak net bir çekilme tarihi üzerinden yapılabileceğini belirtiyordu. Yazar bu bölümde ülkeler arasındaki siyasi dengelerin nasıl kurulduğunu ve menfaat çatışmalarının nasıl düşman ülkeleri birbirine yaklaştırıp askeri ve siyasi anlaşmalar imzalatmaya götürdüğünü net bir şekilde göstermiştir.

Çalışmanın on beşinci bölümü “Bulgar Krizi” ne hasredilmiştir. Bu bölümde Bulgar hareketinin etkileri ve sürekli olarak Düvel-i Muazzama'nın kurduğu baskı karşısında Osmanlı Devleti'nin kurtuluş yolu bulmak amacıyla gösterdiği çaba ele alınmıştır. Osmanlı'ya bağlı Bulgar prensliğinde bir darbe sonucu Prens Alexander devrilmiş ancak bu önemli gelişme Osmanlı tarafında pek ilgi uyandırmamıştır. Üç gün sonrasında ise karşı bir darbe ile Prens yeniden yönetimi ele geçirmiştir. Balkanlar'daki İngiliz-Rus çekişmesini alevlendireceği düşüncesi İstanbul'da moralleri bozmuştu. Rus-İngiliz çekişmesinin imparatorluğu eninde sonunda bir tarafı seçmeye mecbur bırakmasından çekinen Abdülhamid bu ikisinden biriyle menfaat birliği yaparken “mutabakata varılmayanın imparatorluğa verebileceği maddi ve manevi zararları iyi hesap etmek gerekir” demekteydi. Buna göre Osmanlı'nın bu iki gücü karşısına almadan oluşturduğu siyaset ile kendi çıkarlarını en üst düzeyde

korumaya çalışmış olduğunu ve buna uygun hareket ettiğini yazar net bir şekilde okuyucuya hissettirmiştir.

Çalışmanın on altıncı bölümü “Akdeniz Mutabakatı, Üçlü İttifak ve Mısır Anlaşması” hakkındadır. Bu bölümde öncelikle Avrupa diplomasisindeki değişimin üzerinde durulmuş Almanya'nın Rusya'dan uzaklaşma kararı alması dengelerin değişmesinde etken olarak gösterilmiştir. Hem İngiltere hem de Rusya Yakınoğu'nda Almanya'nın desteğini talep etmekte, Bismarck ise ikili oynamaktaydı. 1887 yılında Almanya'nın verdiği mesajlar herkesin kafasını karıştırıyor ve nihai amacın anlaşılmasına sebep oluyordu. Değişen vaziyete hazırlıksız yakalanan Sultan II. Abdülhamid ise Mısır'da diplomatik hezimet ile karşılaşacaktır. Mısır Anlaşması'nın yapılamaması Salisbury'nin boğazlardan geçiş hakkı elde ederek Yakın Doğu'da İngiliz hâkimiyeti kurma hayallerinin sonunu da getirmiştir.

Çalışmanın son bölümü olan on yedinci bölümün başlığı “Prens Ferdinand'ın Bulgaristan'a Gelişi (Temmuz 1887 - Mart 1888)” dir. Bulgar Prensiği'nde meydana gelen darbeden uzun bir süre geçmesine rağmen hala prensliğin başına yeni bir yönetici geçmemiştir. Bulgar Prensiği, ulusal meclisin naipliğinde yönetilmeye devam ediyordu. Berlin Anlaşmasını imzalamış güçlerin herhangi bir yönetici seçmemiş olması naipliğin sabrını tüketmiş ipleri eline alarak tek taraflı olarak bir prens belirlemeye karar vermişti. Buldukları aday Avusturya-Macaristan tabiiyetine sahip Saxe-Coburg ailesinden Prens Ferdinand idi. Bu karar yeni bir siyasi krize sebebiyet verdi. Abdülhamid ise bu vaziyet karşısında Bulgarlara karşı herhangi bir güç kullanmamaya ya da güç kullanmayı gerektirecek bir adım atmamaya kararlıydı. Devlet-i Aliyye askerinin Bulgarlarca nasıl karşılanacağı bilinmemekteydi, diğer taraftan ise bütün güçleri karşısına alma ihtimali vardı. Bu durumu iyi analiz eden Sultan beklemeyi tercih etti. Tam bu karışıklıkların zirveye çıktığı esnada 9 Mart'ta Alman İmparatoru'nun ölmesiyle tüm diplomatik hareketlilik durmuştu. Wilhelm'in ölümü Rusya'nın Prens Ferdinand'ı diplomatik yollarla yerinden etme çabalarının sonunu getirmiştir.

Çalışmada aktarılmış olan bilgiler sadece Osmanlı arşivlerinden değil Almanya, İngiltere, Avusturya, Yugoslavya, Bulgaristan ve Rus arşivlerinden de yararlanarak hazırlanması dikkatlerden kaçırılmamalıdır. Arşiv belgelerinin eşliğinde ve son derece itidalli bir üslupla Düvel-i Muazzama karşısındaki Osmanlı'nın nasıl ayakta kaldığını anlatılmaktadır. Abdülhamid'in politika değişikliği açık bir şekilde gözler önüne serilmiş ve seleflerinin aksine, büyük güçlere tamamıyla bağımlı olmaktan kaçınmış, ‘tarafsızlık ve dengencilik’ dediği politikayı benimsemiştir. Uyguladığı diplomasi kendine has olduğu için ve oluşturduğu etkiler nedeniyle büyük ölçüde başarılı olarak

Çelebi M. (2018). Abdülhamid'in Dış Politikası, Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı. ABAD, 1(2), 241-248.

değerlendirilebilir. Sultan Abdülhamid ve döneminin dış politikası için ciddi okuma yapmak isteyenlere **Feroze A. K. Yasamee**, *Abdülhamid'in Dış Politikası Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı*, Çeviren: Yusuf Selman İnanç, Hazırlayan: Adem Koçal, Kronik Kitap Yayınları, İstanbul 2018 başlıklı eser tavsiye edilir.